

Ali TENİK (*) & Vahit GÖKTAŞ (**)

TASAVVUFİ DÜŞÜNCEDE ZİKİR VE ZİKRİN BENLİK İNŞÂSINA ETKİSİ

öz

Tasavvufun konusu; Allah, İnsan ve Kâinattır. Bu konular içinde insanın tanınması ve bilinmesi önemli bir yer tutmaktadır. İnsanın tanınması için ise çift yönlü yapısının bilinmesi gerekmektedir. İnsana ruh ve nefis birlikte yüklenmiştir. İnsanın ise iç dünyasında “ilkel benlik” ve “ezeli benlik” birlikte var olagelmıştır. Zikir tasavvufi düşüncede insanın benlik inşasında en temel eğitim metotlarından biri olarak görülmüştür. Bu makalede zikrin Tasavvuftaki yerine vurgu yapıldıktan sonra insanın benlik inşasında zikrin ne derece etkili olduğu üzerinde durulmuştur. Benlik bilincinin oluşması için zikre duyulan ihtiyaç tasavvufun düşünce seyri içerisinde değerlendirilmiştir.

anahtar kelimeler

Tasavvuf, Zikir, Benlik, Ezeli Benlik, İlkel Benlik

abstract

Dhikr (Remembrance) and the Impact of Dhikr (Remembrance) on the Construction of Ego in Sufi Thought

The subjects of Sufism are God, Man and the Cosmos. Among these, man's recognition and being conscious of himself has a significant place. For the recognition of man, his two-sided structure should be known. Spirit and soul are bestowed together on man. In the inner world of the man, the “primary

ego” and the “eternal ego” has been coexisting. Dhikr (remembrance) has been considered as one of the fundamental training methods in Sufism for the ego construction of man. This article emphasizes the place of dhikr in Sufism, followed by the extent to which dhikr is important in constructing the ego in man. The need for dhikr for creating the consciousness of ego is studied within the context of the journey of thought of Sufism.

keywords

Sufism, Dhikr, Ego, Eternal Ego, Primary Ego.

Giriş

Tasavvufun konuları içerisinde en önemlilerinden biri insan ve insanın kendini tanımasıdır. İnsanın kendini tanıması için iç dünyasını ve yaratılıştan geldiği özellikleri bilmesi gerekmektedir. İnsana takva da fücür de yüklenmiştir. Hz. Musa olma potansiyeli de Firavun olma potansiyeli de insanda mevcuttur. Tasavvufun temel gayesi insana kendini tanıtmak; dolayısıyla insanın şahsiyet yapılanmasıdır. İnsan ruh ve cesetten müteşekkil bir varlıktır. İnsanın görünen ben algısından hariç İlahi olanla irtibatını sağlayan ezeli bir “ben”i vardır. İnsan aynı zamanda ezeli benliği de içinde barındıran; ezeli benliğin kendisinde tecelli ettiği bir varlıktır. Bu makalede zikrin genel olarak tasavvuftaki yeri alınırken; zikir elest ilişkisi, zikir fikir ilişkisi, zikir sevgi ilişkisi, zikrin dereceleri, zikir vuslat ilişkisi, zikir mekan ilişkisi, daimi zikrin önemi gibi konulara da temas edilecek ve bu şekilde zikrin tasavvuf düşüncesi içinde ne kadar önemli bir yeri olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Son olarak da zikir benlik ilişkisi ve benliğin dönüşümünde zikrin önemi ortaya konulacaktır.

1. Zikrin Manası ve Kur’an’da Zikir

Zikir, sözlükte, “bir şeyi ezberleyip korumak, hatırlamak, şan, şeref, öğüt, namaz, duâ, ilâhî kitaplar ve övme” anlamına geldiği gibi, “unutulana hatırlamak, unutmamak için sürekli anmak” anlamına da gelmektedir (İbn Manzur, 1955: 308; Ragıb, 1324: 179). Tasavvuf ıstılahında ise, Allah’ı belirli kelimeler veya cümlelerle anmak, O’nun kâinattaki bin bir tecellisini görüp, onu tesbîh etmektir (Ateş, 1966: 295; Kelâbâzî, 1992: 154). Kur’an-ı Kerim’de Zikir kelimesi müstaklamlarıyla birlikte 200’ün üzerinde yerde geçmektedir (Abdülbaki, 1990: 271-275). Zikir, maddî olarak da, insanın sosyal oluşumu üzerinde de önemli tesiri olan farklı bir taattir. Bu ibâdet, yeniden bir manevi oluş ve yepyeni bir hayata başlamaktır. Çünkü zikirde ilk merhale beşerî “benlik” i unutmak; yalnızca her varlıkta, nesnede, eşyada ilâhî tezâhür ve tecellisi bulunan Yaratıcıyı daima, yani her ân ve mekânda bütün benliğiyle “Mutlak Varlık”ı düşünmek, O’nun sıfatlarının tecellisine mazhar olmaktır. Zikir devam ettikçe sâlik bu seyrinde ken-

dini yalnız Allah ile beraber hisseder. Bu durum beşerî hataların ve günahların terk edildiği, kişinin bütün duyularının ilâhî aşk ile dolduğu durumdur. Mürîd o dereceye gelmiştir ki, artık tüm davranışlarının müşahede edildiği hissinden de kurtulmuştur. Kendi zikrinde yok olarak öyle bir hâl kazanmıştır ki, nefse (benlik) bir daha geri dönmez. Bu durum geleneksel benlikten evrensel benliğe geçiştir (Arasteh, 2000: 85). O, Allah'ın tecellisiyle sosyal bir varlık olmaktan öteye evrensel bir vasıf kazanmıştır. Artık bütün insanları sevgi ve aşk ile kucaklayan, üstün karakter sahibi bir kişi olmuştur.

Ayeti Kerimelerde zikrin önemi açıkça ortaya konulmaktadır. “Onlar ayakta iken otururken ve yatarken (daima) Allah'ı zikrederler.” (Ali İmran 3/191). Nice erler vardır ki, hiçbir ticaret, hiçbir alışveriş onları Allah'ın zikrinden alıkoymaz.” (Nur, 24/37). Gibi pek çok ayet zikrin önemine vurgu yapmaktadır. Peygamberimiz (s.a.v.)'in şu hadisi de zikrin önemine dikkat çekmektedir: “İşlerinizin en hayırlısı Rabbiniz katında en temiz, derecelerinizi en çok yükselten, sizin için altın ve gümüş infak etmenizden ve düşmanla muharebe etmenizden daha hayırlı amel, Allah'ı zikretmenizdir.” (Tirmizi, Deavat, 6). Yine o, “Allah'ı zikre oturup güneş doğuncaya kadar O'nu tekbir, tahmid, teşbih ve tehlil etmem bana İsmail evladından iki veya daha çok köleyi azat etmekten daha hoştur.” buyurmaktadır (Ahmet b. Hanbel, 5, 255).

2. Zikir Elest İlişkisi

İnsan elest bezminde Allah'a söz vermiştir. Zikir, elest bezminde verilen sözün hatırlanmasıdır. Zira Allah, bir bütün olarak insanı hatırlamaya davet ederek, özünü, aslını bilmeyi öğretiyor: “İnsan hatırlamıyor mu bundan önce onu yarattığımız zaman? Ve o vakit o hiçbir şey değildi.” (Zâriyât, 51/55). Bu ilâhî hatırlatmanın mesajı, insanın misak anını hatırlamaya bir davettir. Yani zikir insanı “şey” olmadan önceki haline götürmeye, yani onu madde tarafından kirlenmeden önceki “berrak” benliğine ulaştırmaya gayret etmektedir. İnsana aslında hiçbir şey olmadığı ânı hatırlatarak, Allah'ı daima anıyla “bir şey” olmaya davet etmektedir (Ateş, 1966: 295; Kelâbâzî, 1992: 154). Çünkü bir ego sahibi olarak insanın içinde sonsuz imkânlar gizlidir (Kılıç, 2000, 19). Güç ve kuvvet ve tüm güzellikler Allah'tandır, Allah iledir. İnsanın özündeki bu imkânların en derininde dahi olanları en saf halleri ile salih ameller üzere kullanması ancak Allah'ı anmakla mümkün olacaktır. İnsanın kendini tanıması ve tamamlayabilmesi ancak Allah'ı zikretmesi ve onunla manevi ilişki kurması ile olacaktır.

3. Zikir Fikir İlişkisi, İlk Dönem Sufilerinde Zikir

Bazı sûfler, “Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluşa eresiniz”(A'râf, 7/69) ayetinin hem fikir hem zikir içerdiğini vurgulamışlardır. Onlara göre, kişi bu

âyetin manasının içeriğini tefekkür etmekle zikir ibadetini yerine getirmiş olur. Allah'ın nimetini hatırlama eylemi ise, ikinci aşamada fikre dönüşür. Fikir her ne kadar havf ve recâ dairesine girerse de keyfiyet bakımından daha da kuvvetlenerek müşahedeye dönüşür (Mekârim;1995:20). Bazı sûfler, zikri fikirden üstün kabul ederler. Zira onlara göre Allah, zikirle sıfatlandırılabilir ama fikirle sıfatlandırılmaz (Kuşeyrî, 1990:223). Anlaşıldığı gibi, bazı sûfler, zikri sadece belli kelimeleri tekrarlama olarak görmemektedir. Zikirde asıl olan, keyfiyetli zikir olan müşahedeye ulaşmaktır. Onun için hakikî zikir, zikir esnasında Allah'tan başkasını unutmaktır. Bu konuda bazı sûfler, “unuttuğunda Rabbini zikret” (Kehf, 18/24) âyetini, “Allah'tan başkasını unuttuğun zaman O'nu zikretmiş olursun” şeklinde yorumlarlar (Muhammed,1993:154). Kelâbâzî'ye göre zikir zikredilenin değil zikredenin sıfatıdır. Yani mezkur zikirin zikriyle mezkûr olur. Sıfat zikir ayırımı yaparken bu ifadeleri kullanan Kelâbâzî, zikir sıfatının aksine mevsuf, vafmedenin vasfı ile mevsuf değildir, der.

Kulun, Allah'ı zikretmesinin gerekliliğini açıkça ifade eden ilk dönem suflerinden Kelâbâzî, gerçek zikrin, zikredenin zikredilen dışındakilerini unutmaması olduğunu söyler. Zikir kişiyi masivadan uzaklaştırmalıdır. Zikri, Allah'ın ismini dil ile zikir, Allah'ın takdirini kalb ile zikir şeklinde ikiye ayıran Kelâbâzî; dünyada Allah'ı zikretmeyi, ahirette Allah'ı nazar etmek gibi görür (Kelâbâzî, 1999, vr153). Gafleti kalbin uyuması şeklinde tarif eden Kelâbâzî üç durumdaki gaflete dikkat çeker ve bunları; Allah'ı zikirde gaflet, fecrin doğumuyla sabah namazı vakti arasından gaflet ve kişinin dinde kendisinden gafleti şeklinde sıralar. Gaflet ise bir hastalık ve noksanlıktır (Kelâbâzî, 1999, vr. 153).

Yani dil ile zikri, kalbin zikrinden ibaret bulan Kelâbâzî, kalbin zikrini zikredileni müşâhede olarak yorumlar. Kalbi müşâhedeye ulaşamayan kişi, diliyle zikretse bile “gafil”dir der. Allah'ı kalb huzuru, müşâhede ve dil ile zikreden kişinin fuâdıyla Allah'a baktığını ve dolayısıyla bu durumdaki kişinin sanki cennet bahçelerinde dolaşmış gibi olacağını söyler. Fecrin doğumu ile sabah namazı arası nefislerin gözlerin ve bedeninin uyanık olduğu zamandır. Bu vakti uyuyarak geçiren doğal dengesine aykırı hareket etmiştir. Seheri uykuda geçen gündüzü verimsiz olur. Dinde gaflet ise dünyaya ve nefsin şehvetlerine dalmakla olur (Kelâbâzî, 1999, vr. 152). Dinî emirleri bilmemek, yapılacak ve terk edilecek hususlarda cahil olmak ve bildiğini unutmak dinde gaflettir. Kelâbâzî gafleti ikiye ayırır: 1. Dünya işlerinde gaflet etmek, 2. Ahiret işlerinde gaflet etmek. Dünya işlerinde gösterilen gaflete “Beleh” ismini veren Kelâbâzî dünya işlerinden anlamamayı velîlerin, siddîklerin ve şehitlerin özelliği olarak görür. Dünya ve şehevî arzulara dalmak suretiyle emredileni yerine getirememeyi, nehyedilen şeyleri yapmaktan daha kötü bir gaflet olarak görür. Kelâbâzî, dünyaya dalıp Allah'ı unutmayı uğursuzluk olarak değer-

lendirir. O'na göre uğursuzluk dünyaya dalmak ve Allah'ı unutmanın neticesidir. Zikrin hakîkati, gafleti tard etmektir, gaflet ortadan kalktığında sâlik sükût da etse zikir hâlindedir (Kelâbâzi, 1992;154). Bu konuda Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) şöyle der: "Seni zikrettim. Fakat bir an bile seni unuttuğumdan değil. Zikrin en kolayı dil ile olanıdır, hâlbuki ben seni kalb ile zikrediyorum (Kelâbâzi,104)." Hakiki zikir, zikir esnasında mezkûrdan başkasını unutmaktır (Kelâbâzi,154). Nitekim "Unuttuğun zaman Rabb'ini zikret" (Kehf, 24) buyrulmuştur. Bu âyet ile ilgili Kelâbâzi; "Allah'tan başkasını unuttuğun zaman, O'nu zikretmiş olursun." der (Kelâbâzi,1992:103).

İlk dönem sûflerinden bazıları zikrin temelini, yapılması gereken şeylerde Allah'a icâbet etmek olarak görmüşlerdir. Onlara göre zikir iki şekilde yapılır. Birincisi, Allah'ı tesbih etmek ve Kur'ân okumak; ikincisi ise, şartlarına uygun bir tarzda gönlü, Allah'ın esmâ ve sıfatlarını hatırlamakla uyarmak şeklinde olur. Bu zikir yapanın makamına göre değişiklik arz eder. Yani tevekkül, murâkabe ve muhabbet ehli olanların her birinin zikri, içinde buldukları makâma göre yapılır (Serrâc,1996:223).

Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909)'nin; "Müşahedeye dayanmadan "Allah" diyen iftiracıdır." sözünü Kelâbâzi, "İfadesi müşahedesine dayanmayan kişi yalancı şahittir." (Kelâbâzi,1992:103) ifadeleriyle destekler. Nitekim müşahede makamı zikrin de üstünde bir makamdır. Bu makamda zikir bile Allah'ı görmeye engeldir. Yani zikir müşahedeye ulaşıncaya kadar yapılır. Kişi, müşahede hâlini yaşarken zikirle uğraşmaz. Zikir, setr hâlinde yapılır. Keşf ve müşahede hâlinde ise zikir biter (Chittick,2000:138; Kelâbâzi,1992:103; Kuşeyri, 453).

3.1. Allah'ı Sevenler O'nu Zikredenlerdir

"Kişi sevdiğini çok zikreder" prensibinden hareketle Allah'ı gerçek manada seven kişiler O'nu her daim zikredenlerdir. "Rabbini gönülden (samimi) ve korkarak, içinde hafif bir sesle sabah-akşam zikret; gafillerden olma." (A'raf, 7/205) âyeti ile Allah zikrin kalbî ve samimi olarak yerine getirilmesi emredilmektedir. Allah'ı devamlı hatırlamak samimi Müslümanların vasfıdır. Sevginin bedeli sevilen uğrunda fedakârlıktır. Bunun için zikrin en güzel vakti herkesin uykuda olduğu seher vakitleridir. Zikirde de aslolan sevgidir. Sevgi gerçek olunca mü'minin kalbinde Allah zikri meydana gelir (Göktaş&Tenik,2013:261). Zikir yaratıcı ile irtibat sağlamaya yönelik en önemli ibadetlerden biridir. (Tenik&Göktaş:2008:219). Dolayısıyla sevgi ve aşk benliğin gelişiminde en fazla etkili olan müessirlerdir. Aşk ve bağlanışla pekişmiş yani sevgiyle kemale ermiş bir "benlik" âleme hükmedebilen benliktir. (Kılıç,2000:20).

3.2. Zikrin Dereceleri

Tasavvufi pratiğin merkezinde bulunan zikir, önemli bir psikolojik eğitim veya terbiye uygulamasıdır. Tasavvuf düşüncesinde zikir, Hakk'ın isim ve sıfatlarını belli bir âhenk içerisinde tekrarlayarak anmak ya da hatırlatmaktan ziyade, gönülden gelen bağlılığın hem dil olarak, hem de eylem olarak yerine getirilmesidir (Nicholson, 1989:45; Tenik,2002:97-116). Zâkirin zikirde temel aldığı tâbirin içinde “yok” olması, yani benlik ile bütünleşmesi hedeftir. Bu bütünleşme, Allah dışındaki bütün ilgilerden tümüyle temizlenmek şeklinde olacaktır. Yani zikir, zikredenin bütün varlığıyla icra edilen kelime veya cümlenin içinde yok olması şeklinde olmalıdır. Zikir lisân zikri zikr-i cismî, fikir zikr-i nefsî, murâkabe zikr-i kalbî, müşâhede zikr-i rûhî ve muâyene zikr-i sırrî şeklinde beş derece olarak derecelendirilmiştir.(Tehanevi, 99) Lisân zikrinin galip gelmesinde, nefs-i emmâreden ibâret olan sıfât-ı zemîme sıfat-ı hamîdede yok olur. Sıfât-ı hamîdeden kasıt şerîâtın emirleridir. Tarîkat hükümleri üzere inşâ olması için zikr-i nefsî veya zikr-i fikrî'nin galip gelmesiyle” nefs-i levvâme”den ibâret olan nefsanî arzûlar Rabbânî olan arzûlarda mahv ve fanî olarak “nefs-i mülhime” makamı olan mükâşefenin gerçekleşmesi sağlanır. (ben bu şekilde değiştirdim cümle düşüklüğünü engellemek için anlamda bir bozulma varsa lütfen gözden geçiriniz, burada kavramlara çok hakim değilim çünkü) Kalbî zikrin galip gelmesiyle mevcûdâtın sıfatları ve fiilleri, “Mutlak Varlık”ın ef'al ve sıfatlarında fanî olur. Yani her eşya Allah'ın rengine boyanır ve “nefs-i mutmainne” olan itmi'nân kalb gerçekleşir. Rûhî zikrin galip gelmesiyle müşâhede gerçekleşir. Bu mertebede, kesret/varlık Allah'ta fanî olur. Burada sâlikin müşâhedesinde Sevilen “Zât-ı muhabbet” ten başka hiçbir şey kalmaz. Zikr-i sırrînin galip gelmesiyle, sâlikin kendi zâtı Mutlak Zât olan Allah'ta fanî olur. Buna fenâ-i sâlik denir ki, sâlik kendini asla kendinde bulamaz. Bu aynı zamanda fenânın fenâ bulmasıdır.(Tehanevi, 121)

Bazı sûfler zikri üç şekilde ele alırlar: Lisanla zikir, kalbi zikir ve rûhî zikir. Lisan zikri, alışkanlık hâline gelen, sûfî olmayan kişilerin (avamın) yapmış olduğu zikirdir. Bu zikrin insana hiçbir faydası olmadığı gibi zarar verir. Kalbi zikir, ibâdet amacıyla yapılan zikirdir. Sûflerde havâss denilen, Allah dostlarının yaptığı zikirdir. Kişi bu anmayla, Allah'ın hoşnutluğunu kazanır. Ruhla yapılan zikir, kişinin bütün organ ve azalarıyla yaptığı zikirdir. Bu ma'rîfet ve aşk bilinciyle yapılan anmadır. Bu zikrin Allah yanındaki değerini tanımlamak imkânsızdır. Zira sûflerin bu devamlı olarak hatırlama hâli, yaşamak için beslenmek kadar gerekli bir ameldir, çünkü bu seçkin/havvâsü'l-havâssınların her anını Allah'ı anmakla ve onunla beraber geçirdikleri rûhî zikirdir. Bu zikir türü kuşatıcı bir zikirdir. Bu zikirde mâsîvayı benlikten tamamen saf dışı bırakarak Allah'ı anmak vardır. Bu teslimiyetle sûfî zikir etme şuurunu yakalarsa, Allah da onu her türlü olumsuz-

luktan korur. Onun için şu bir gerçek ki zikrin, hatta bütün tasavvufî yaşamın gâyesi, sâlikî kelimelere bağımlılıktan kurtarmaktır. Sûfler, aslolanın kelimelerden kurtulup tam bir müşahedeye ermeştir şekilde görüş beyan etmişlerdir.

Zikir üç aşamada değerlendirilmiştir. Birincisi insanın maddî varlığıyla zikir, ikincisi diğer varlıklarla, zikir üçüncü aşama ise Allah'la zikirdir (Tenik, 2012: 325-329). Sûflere göre, Allah'ı dil ile zikreden cemâdlar/donuk varlık, Kalb ile zikreden kevn, rûh ile zikreden Hamelei Arş, sırr ile zikreden Arş ile Allah arasındaki ulvî varlıklar bu zikre iştirak ederler (el-Halvetî, vr. 89-101).

Kalb kaynaklı ilâhî nûr, ten ile cân arasında bir birliktelik oluşturur. Rûh cevherinde meydana gelen her etkileşim aynı şekilde bedeni de etkiler. Beden ilâhî uyumu sağlayınca bu defada bedeninin Allah'a karşı uyanıklığı kalb vasıtasıyla rûhu parlatarak ilâhî feyzden daha fazla nemalanmasını sağlar. Kalp, ten ve rûh birlikteliği ile Allah'ın nûru sâlik üzerinde artar. Her mertebedeki nûrun artmasının bir sınırı olmadığı için, bu ulvî sülûkta yüce makamlardaki âriflerin yolculuğunun da bir sınırı ve sonu yoktur. Bu artık sınırı olmayan bir aydınlanma okyanusuna gark olmaktır.

Sûflerin iç dünyaları murakâbede istiğrak olmuştur. Onlar, Allah dışındaki her şeyin, Allah'tan sudûr edip, Allah'a döndüğünü yakîn üzere görünce, ne kendi benliklerinde ne de âfakta başka hiçbir hâl müşahede etmezler. Yani her şeyi Hakk'tan görürler. Onlar, enfüste ve âfakta Allah'ın şuûnâtını bizzat gözleriyle görürler, yani ayne'l-yakîn bilirler. Bu yakînîlikteki gaye, Allah'ı mutlak sûrette anmaktır. Bu anış, ister zât yönünde olsun, isterse sıfat ve isimle bir anma olsun eşittir. Yani itlak üzere, her durumda zikretmek kast edilmiştir. Öyle ki, sâlikin bütün mahlûkattan kendini soyutlayıp anmak moduna geçmesi gerekir. Gönülde Allah ile tam bir bütünleşme sağlanmalıdır ki, lafzî tekrar etmekten kurtulup, sadece Allah'ın herhangi bir isim ve sıfatına takılmaktan sıyrılıp, Allah'ı bir bütün olarak renksiz bir şekilde anabilsin.

Kalp, zikrin rayıhasıyla ıtrlanır, nuruyla ışklanır, ateşiyle yanar, hararetiyle pişer, rengiyle renklenir, sıfatıyla sıfatlanır ve hakikatiyle gerçekleşirse, bütün beden organları Tûr vadisinde Hz. Musâ'nın yanında Allah'ı zikreden ağaç gibi Allah'ı zikrederler (Kıyas, 28/30). Bunu O'nun dışında ne kimse duyar, ne kimse de anlar. Hatta melekler bile bu hâli görmezler, bilmezler. Bu hâl, zikredenle zikredilen arasında aşk esrarı, yakınlık, bütünleşme ve kucaklaşma olarak gerçekleşir. Zikredenle zikredilende/zâkirin mezkûrde "yok" olup kendi varlığından sıyrıldığı zamanda ortaya çıkan zikir. Bu merhaleye kadar yapılan zikirler, Allah'ın "Beni zikredin" emrinde açıklanırken, zâkirin, "ben de sizi zikredeyim" (Bakara, 2/152) beyanındaki sırda denk düşmektedir.

3.3. İnsanın İç Dünyasındaki Mücadele

İnsan doğası, “nefs” ile “rûh” arasında devamlı olarak süregelen bir mücadele temeline dayanmaktadır. Zikrin bu mücadeledeki hedefi, insanın fiziksel varlığını ruhsal varlığından ayırarak, bu ruhsal varlığın Allah’a doğru özgürce gitmesini sağlamaktır. Tasavvuf ve tarikat etkinliğinin ana amacı, insanda Allah’ı temsil eden merkez olan gönlü, nefis/şeytan egemenliğinden korumak, nefsin galebesini önlemektir. Yani Allah’ın emrinde olan ruhun nefis üzerindeki üstünlüğünü sağlamak, mâsivâ ile özdeşleşmiş olan nefis üzerinde tam bir üstünlük sağlamaktır. Zira nefis, tasavvufta, insanın Allah’a vuslatında mevcut olan perdelerin toplamıdır. Tasavvufun seyr u sülûk mücadelesi, bu sayısız perdelerin bir daha oluşmamak üzere bir bütün olarak ortadan “yok” edilmesi mücadelesidir. Çünkü insan doğası, “nefs” ile “rûh” arasında devamlı olarak süregelen bir mücadele temeline dayanmaktadır. Zikrin bu mücadeledeki hedefi, insanın fiziksel varlığını ruhsal varlığından ayırarak, bu ruhsal varlığın Allah’a doğru özgürce gitmesini sağlamaktır.

3.4. Zikredenin Aşkınılığı

Zikirde Allah’ın çizmiş olduğu üst sınıra gelen insan, tabiat güçlerine hakîm olma seviyesine gelir. Zira o, tabiatı ve tabiatta bulunan bütün nesnelere aşmış, onları kendi benliğinde küçük zerreler haline getirmiştir. Zerrelerin kendini sarmalayan ilâhî atmosferine hükmetmesi artık mümkün değildir. Kuşeyri şu ilginç rivayeti *er-Risale* isimi eserinde verir: “Hamid Esved diyor ki: İbrahim Havvas ile bir seferde idim. Yılanı bol olan bir yere geldik. İbriğini koydu ve oturdu. Ben de yanına oturdum. Gece soğuk çıkıp hava serinleyince yılanlar meydana çıktı. “Ya şeyh ya pir” diye bağırdım. Bana: Allah’ı zikret, dedi. Allah’ı zikrettim, yılanlar dönüp gitti. Sonra yine ortaya çıktılar. Ben yine “ya pir” diye bağırdım. Havvas yine önce söylediği gibi söyledi. Bu hal sabaha kadar bu şekilde devam etti. Sabah olunca Havvas kalktı, yürüdü, ben de peşinden yürüdüm. Büyük bir yılanın şeyhin yattığı yerde büklüm büklüm bir şekilde durduğunu gördüm. Şeyh’e: Bu yılan bu vaziyette senin yanında bulunurken ne hissettin? Dedim. Hiçbir şey, çoktan beri bu gece gibi hoş bir gece geçirmedi, dedi.” (Allah’a tevekkül eden zakire hiçbir şey zarar veremez) (Uludağ,1999:304). Yine Kuşeyri’nin naklettiği şu hadise ilginçtir: “Sufilerden biri anlatıyor: Sazlıkta tek başına Allah’ı zikreden bir zakirden bahsedilmişti. Bu zatın ziyaretine gittim. Adamı oturur vaziyette buldum. Birden büyük bir yırtıcı (arslan) adama şiddetli bir darbe indirdi ve ondan bir parça et kopardı. Bu durum karşısında o da ben de bayıla kalmıştık. Kendimize gelince adama ‘bu ne hal böyle?’ diye sordum. Dedi ki: Allah şu vahşi hayvanı başıma muhafız olarak koymuştur. Zikrimde fütur, ibadetlerimde gevşeklik gördü mü, müşahede ettiğin gibi beni ısırır. (ikaz eder) (Ulu-

dağ,1999:305).” Bu hadiseler tabiat güçleriyle zikreden kişi arasındaki irtibatı ifade etmek için aşırı uç misaller gibi görünse de en temel tasavvufi eserlerden biri olan Kuşeyri'nin *er-Risale* isimli eserinde geçen rivayetlerdir.

3.5. Daimi Zikir: Önemi ve Etkisi

Sûfler, zikirde önemli olan dilin hareketi değil, kalbin Allah ile beraber harekete geçmesi olduğunu söylemişlerdir. Dil, sadece Allah'ı anarak zikrin kalbe yerleşmesini ve kalbin de zikre katılmasını sağlar (el-Mekkî,248). Zikir, kalbi hâkimiyeti altına aldığı zaman kişinin bütün duyularını ilâhî nûrla aydınlatır. Allah'ın *“İşte senden perdeyi kaldırdık. Bugün gözün ne kadar keskindir.”* (Kaf, 50/24) övgüsüne layık olur. Bu övgüye mazhar olan kişi, fertlerin ve toplumun arzula-dığı *“kâmil-insan”* modelini ortaya koyar. *“Kalpleri Allah'ın zikrinden yana katılaşmış olanlara yazıklar olsun”* (Zümer, 39/22) âyeti Allah'ın zikrini unutanların durumunu açıkça ortaya koymaktadır.

Muteber olan zikir, Allah'ı daima ve dikey olarak, sürekli düşünme eylemidir. Tasavvufi zikrin temel ilkesi, kalbin Allah ile beraber harekete geçmesidir. Allah da, kuldân derûnîlikle düşünmeye dayalı gönülden gelen, samimi, içten fışkıran sesle daim bir anmayı istemektedir (A'râf, 7/205). Dil sadece kalbin sözcüsüdür, o zikrin kalbe yerleşmesinde ve gönül dünyasının da zikre katılmasını sağlar (el-Mekki, 248). Sûfler de, bu hakikatten hareketle zikrin bir ekmeğe bir su kadar sûfi için gerekli bir ritüel olduğunu söylerler. Nasıl insan su ve ekmeğe gibi gıdaları almadan hayatını sürdüremiyorsa, zikir-i daim de olmadan kişinin gerçek sûfi olması mümkün değildir. Zira Hz. Peygamber (s.)'in de buyurduğu gibi, *“Rabbini zikreden ile zikretmeyenin durumu, diri ile ölü'nün durumu gibidir.”* (Buhârî, *Daavât*:66; Müslim, *Müsâfirîn*:221). Nasıl ki vücuda gerekli, ihtiyacı olan besinler verilmediğinde o beden önce hasta olur daha ilerleyen safhalarda ölürse aynı şekilde kalp ve ruh da gıdasını alamadığında hastalana-cak ve en sonunda ölecektir. Bu ölüm istenen ölüm değildir. Bu kalbin ve ruhun mühürlenmesi ya da hakikatlere perdelenmesi şeklinde olacaktır. Fakat istenen kalbin, ruhun, beden ölmeden önce Allah'ta ölmesi, yok olması ve sonra taptaze bir hayatla tekrar Allah'ta Allah'la dirilmesidir. Beden de kalp ve ruh da bize Allah'ın emanetidir ve onların sağlıklı olması için her kul üzerine düşeni yapmakla mükelleftir.

Sûfler, kendilerine zikirden daha sahîh ve daha açık bir seyr u sülûk yolunun olmadığı görüşündedirler. Zira onlara göre, bir kimse Allah'a ancak zikre devam etmek sûretiyle vâsıl olur. Sûfi için zikir, ne pasif bir amel ne de dilin irade dışı Hakk'ı anmasıdır. Sûflere göre zikir, sâlik'in bütün benliği ile Yaratıcısını devamlı hatırında tutması, anmasıdır. Zikir, sâlikin, Hakk ile iletişim kurmak amacıyla, O'na yönelerek, kendini tamamen Allah'a vermesi ve kendini O'nda kaybedecek şekilde bütün alıcılarını ilâhî irâde ve vericilere yoğunlaştırmasıdır.

Zikir, sâlikin Allah'la beraberliği kemâl noktasında yaşadığı, O'ndan bir ân bile uzaklaşmadığı ve bütün ağıyardan ilişkisinin kesildiği andır. Zikir, sevginin, işrâkın ve vecdin en üst düzeye çıkıp, zâkirin sevgide boğulduğu andır. Hakk, sâlikin perspektifinde ruhsuz, donuk, sevgiden yoksun abidlerin tesbih tanelerinde sayılara dökülen bir ilâh değildir. O, âşık sâlikin gözünde bütün varlıklarda görünür. Yeter ki, kişi her gördüğü eşyayı okuyabilsin, o eşyadaki ilâhî tecelliği fark edebilip Yaratıcıyı anabilsin. Zikir, ilâhî algılamayı sağlamak için düşünceyi bir yerde toplamak, tarikte ilerlemeye yardımcı olacak ruhsal güçleri salıvermek gagesi gütmektedir. Genel olarak zikir tasavvufta bu perspektiften değerlendirilir. Zikir, düşünceyle bütünleşip güç harcamaksızın otomatik olarak ağızdan çıkmaya başlayınca, yüksek zikir aşamasına gelmiş demektir. Bu da düşünce ve beden ikilemenin aşıldığını göstermektedir.

Kalp, Allah'ı anmamaktan dolayı paslanıp, ilâhî istikâmetten sapınca onu düzeltecek tek ilaç zikirdir. Bu önemli ilacı âyet-i kerime de şöyle beyan ediyor: *“Rabbini çok an, sabah-aşam tesbih et.”* (A'râf, 7/205). Zikir kalbi cıllar, parlatır, Allah'ın nûruyla parlayan kalp de, *“Mutlak varlık”*a karşı sevgi kuşatması oluşur. Sâlik Mâ'shukunun eşsiz güzelliği karşısında kaybolur. Seven kimsenin (âşık) en büyük arzusu, O eşsiz güzele vuslattır. Bütün arzusu, O'nunla olmak, O'nunla yaşamaktır. Gördüğü, duyduğu, söylediği, hissettiği her şeyde Allah'ı görür, O'nunla olur ve attığı her adım ettiği her niyet sadece Allah için olur. O'ndan başkasını görmez duymaz bilmez hale gelir. Bu hâl sâlikin kalbinin tamamıyla sevgiyle dolduğunu gösterir.

Zikrin sürekliliği kul ile Allah arasındaki sevginin, aşkın pekişmesi için en önemli ritüeldir. Sevgililerin birbirlerini sürekli düşünmeleri, sevenin sevilene bağlanıp her dileğini yerine getirmesi, gönülde Ma'sûk'a karşı vesveselerin tamamen yok olması demektir. Allah'ın kullarına sürekli açık olan kapısı zikirdir. Bir duâ ve yalvarış olan zikir, dilin kalpteki duyguları bedenle hâle dönüştürmesiyle gerçekleşir. Dil bu hâlin tercümanı olarak kabul edilmektedir. İşte bu tarz anma, kişinin benliğini yanılmalardan, Allah'a karşı yapılacak günâh ve hatalardan korur. Bu koruma süreci de sûfînin en önemli ödevlerinden birisidir. Allah sürekli anılırsa, kalp O'nun idaresine geçer ve hataya düşmesi engellenir. Kişi her yaptığı her hayırlı işte Allah'ı andığında Allah da bu işlerin hepsinde onun yardımcısı olacaktır. Hadislerde *“Besmeleyle başlanmayan her önemli iş noksan kalır”* ve *“Besmeleyle işe başlayanın günahları af olur”* buyrulmaktadır. Yani Allahu Teala kendi adıyla başlayan işleri hayırlı ve bereketli kılmayı, o işin eksiklerini tamamlamayı ve günahları affetmeyi vaad etmiştir. O'nun ismini anmak her derde deva gibidir.

Dâîmi zikrin iki aşaması vardır. Basit, ibtidâî aşama ve mütekâmil, nihâî aşama. Birinci aşama, dil ile yapılan iradî zikirdir. Bu aşamada olan zâkirleri zikre

alıştırmak için kendilerine zikredilecek zikir elfâzı görev olarak verilir. Bu anlamda yerine getirilen her ibadet bir zikirdir. Nitekim “*Ve namazı benim zikrim için kıl.*” (Tâhâ, 20/14), “*Hac esnasında Meş’arı Hârâmın yanında Allah’ı zikredin, O size nasıl hidâyet verdiyse, siz de O’nu öylece anın.*”, “*...Allah’ı daha kuvvetli bir anışla anın*”, “*sayılı Mina günlerinde Allah’ı zikredin.*” (Bakara, 2/198-203) şeklindeki ilâhî ifadelerde de görüldüğü gibi, her ibadet Allah’ı anmaktır.

“Kişi ölüm anındaki hâl üzere haşr edilir” hadisiyle âmel eden sûfler, hayatlarının her anını Allah’ı anmakla geçirmeye çaba sarf etmişlerdir. Ve tasavvuf terbiyesi alan sâliklere verilen zikir görevi bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Sürekli zikrin kemâl derecesine gelince, bu tasavvufta en ileri zikir derecesidir. Zikreden zikredilenden fâni/yok olduğu hâlin sürekli olmasıdır. Bu hâl için, tayin edilmiş vakitler, belirli günler, tespit edilmiş ilkeler ve usuller aranmaz. Bu merhaleden zikir ferdîdir, topluluklara teklif edilmez.

Eğer sûfi, devamlı Allah’ı anarsa, kalb, O’nun egemenliğine geçer ve kalbin hataya düşmesi engellenir. Bundan dolayı hatırlatmada sürekli fayda vardır. Çünkü Allah, “*Hatırlat, hatırlatma mü’minlere fayda verir*” (Zariyât, 51/55) buyuruyor. Samimi mutasavvıf ruhunu temizlemek, günâhlarını affettirmek, ezeli ve ebedî olan ilahın varlığında yok olmak, ilahî aşkın sevabı ile mest olmak için sürekli Allah’ı anar. Allah’ı anmak önce O’nu ve eserlerini yakîni olarak izlemekle gerçekleşir.

3.6. Sadece Allah’la Beraberlik ve Marifet

Süfler, Allah ile kendi aralarındaki “*ben*”in kaldırılmasını istemişlerdir. İnsanın öldüğünde Allah’tan başka her şeyden ayrı düştüğü, kabirde eş, çocuk, akraba ve dostlarının yanında bulunmadığına, orada kendisini terk etmeyen tek şeyin zikir olduğuna inanırlar. Zikir öyle bir kurtuluş reçetesidir ki, zâkirin kendisine hem dünya mutluluğunu yaşatmış hem de ahirette ve dünyada kalbinin sadece O’nun için çarptığı ve her yerde kendisiyle hemhâl olan Sevgilisine kavuşmuştur. O, bütün zevki ve hazzı zikirle tatmış, zikir sayesinde arzuladığına vâsıl olmuştur. Hiç kimsenin yanında bulunmadığı bir günde öyle bir zatla beraber olmuştur ki, O bütün insanların o gün Kendisiyle beraber olmayı her şeyden daha çok istedikleri Allah’tır.

Sûflere göre, zikir, aynı zamanda ma’rifetin oluşmasını sağlayan en etkili ritüeldir. Devamlı zikir kalpte Allah’a olan bağlılığın, sevginin artmasına neden olur. Bu bağlılık, derûnî/dikey bir düşünceyle kişiyi Yaratıcıya ve O’nun var ettiği varlıkları O’nun dileği doğrultusunda tanımaya en büyük yardımcıdır. Sûfler, eğer zikir devamlı olarak gönülde yayılıp tefekkürle desteklendiğinde kişiyi Hakk’ı bilme bilgisine götürür görüşündedirler.

Bazı sûfler, Allah'ı sadece isim ve sıfatlarıyla anmanın zikir olmadığını, Allah için yapılan her ibâdet ve Allah rızası gözetlenerek yapılan yardımlar, insanî ilişkiler ve her tür varlığa karşı takınılan tavrı da zikir olarak kabul edilmiştir (Rabbani,338). Tasavvufî anlayışta, Allah'ın isim ve sıfatlarının dil vasıtasıyla yerine getirdiği zikir, aslında âşık ile Mâ'şûk arasındaki sevgiyi alevlendirmektedir. İşte gönülde bu sevginin oluşması sayesinde insan sonsuz mutluluğa kavuşur. Sevdiğini anmakla rahatlayan kalp anlar ki tüm eksiklikler o Sevgili ile tamamlanacaktır. O'nu anmanın kendisine şifa olduğunu anlayan kişi o şifa kapısına daha çok yaklaşmak isteyecek, iştiaqla Sevgili'yi anacaktır.

3.7. Zikir Tefekkür İlişkisi

Yine bazı sûfler de zikir ile tefekkürü bir arada değerlendirirler. Tefekkür, zikrin olgunlaşması için ileri bir aşamadır. Zikrin gerçeği harf ve sestən uzaktır, zikir gönül cevher ile birleşik Hakk'a duyulan muhabbettir. Kur'an zikrin yanında tefekküre de çağrı yapmaktadır. Kur'an zikir ile tefekkürü ayrılmaz bir bütün olarak, mü'minin en önemli vasfı olarak nitelemektedir. *"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde gönülleri ve akılları iyi kavrayanlar için birçok belirti ve işaret vardır. Gönül ve akılları iyi kavrayanlar o kimselerdir ki ayakta iken otururken ve yatarken sürekli Allah'ı zikrederler; göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekküre dalarlar ve şöyle derler 'Ey Rabbim sen bunları boşuna yaratmadın. Sen boş şeyler yaratmaktan münezzehsin. Artık bizi Cehennem azabından koru"* (Âl-i İmran, 3/190-192)

Allah'ın bu âyetlerinden anlaşılan, zikirle tefekkür arasında çok sıkı bir bağın olduğudur. Yine tefekkürün, zikrin bir üst merhalesi olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.) de, tefekkürün bir anının diğer bütün ibâdetlerin altmış senesinden üstün olduğuna işaret etmektedir (Dehlevi,tsII:591). Sûflere göre, zikrin bir üst aşaması olan tefekkürün, kişinin yaratılışı ve yetenekleriyle ilgisi vardır. Zâkirin, zikir için temel alınan lafız üzerinde düşünmesi genel ilkedir. Zira birçok sûfide bu lafzın "tevhîd" kelimesi olduğunu sıklıkla belirtir. İşte bu, zikirle tefekkürün birleştiği noktayı vurgulamaktadır. Burada, zâkirin zikir ve tefekkürünün mertebesi onun yetenekleri kadar bilgisiyile de ilgilidir. Birçok merhaleleri olan zikir ve tefekkür, sûfî'nin bilgisi ve kavrama kapasitesi ile orantılı bir durum gösterecektir.

"Allah'ı zikretmek şüphesiz en büyük ibâdetdir."(Ankebût, 29/45) âyetinden hareket eden bazı sûfler, zikri namazdan ve tefekkürden daha muteber kabul etmişlerdir. Çünkü bu âmel, sadece ulvî ruhla sahip kişiler tarafından yerine getirilebilir. Bu konuda Hz. peygamber (s.)'de: *"Amellerin en iyisi zikrullahtr"* şeklinde buyurmaktadır (Mâce,53;Tirmizî,6). Zikri yerine getirebilecek kişinin kalp-dil âhengini tamamıyla sağlamış olması gerekir. Bir yalvarış olan zikir, dilin

kalpteki duyguları ortaya koymasıyla gerçekleşir. Sûfilerce dil, kalbin tercümanı olarak kabul edilmiştir (Kayyım, 332). Onun için dil-kalp uyumu olmadan samimi zikir gerçekleşemez. İçten gelen zikir kişinin benliğini yanılmalardan, Allah' a karşı hata yapmaktan korur. Bu koruma süreci de sûfînin en önemli ödevlerinden birisidir. Sûfî, Allah'ı devamlı anmalı ve hatırında tutmalıdır. O, anılırsa kalp O'nun idaresine geçer ve kalbin hataya düşmesi engellenir. Tasavvuf anlayışında, Allah'ı lisanla zikretmenin güzelliği, kişinin derecelerinin yükselmesinin sebebidir. Allah'ı kalb ile zikretmenin güzelliği ise, kişinin Allah'a yakınlığını artırır.

Allah'ın yazılı âyetleri ve müşahede edilen yol gösterici işaretleri üzerinde, kişi zikir ve tefekkür ettiği zaman, yani Allah'ın çağrısına uyarak eserlerini ve nimetlerini tefekkür ettiği zaman (Maide, 11; A'râf, 69; Zuhrûf, 13) , bu düşünce eylemi Allah'ın isim ve sıfatları üzerinde yapılan tefekkürdür. Çünkü varlık bu isim ve sıfatların birer tecellîsinden ibarettir. Sûfînin bu tecellîler üzerinde yaptığı tefekkürdür onu Allah'ın zâtı hakkındaki gerekli bilgi ile donatır. Bu şekilde zikir, insana gelen bütün olumsuz duyguların (Kin, nefret, dedikodu, kıskançlık gibi) temizleyicisidir. Çünkü zikrin varlığı, Allah'ın varlığı demektir. Allah'ın hâkim olduğu bir kişiye, olumsuz duyguların hâkim olması mümkün değildir. Allah güzeldir, güzeli sever. Allah'ın hakim olduğu bir insandan da Allah'ın güzellikleri ve esmaları yansıyacaktır.

3.8. Zikrin Hakk'a Vuslata Katkısı

Tasavvuf anlayışına göre, sûfînin hiçbir zaman dinmeyen tek arzusu Allah'a kavuşmadır. Hakk ile beraber olmak arzusuyla yanıp tutuşan âşık sûfiler bir an önce Allah'a kavuşmak isterler. Bu vuslat, ancak O'na duyulan aşk aracılığıyla gerçekleşir. Sevgiliye duyulan aşk, sevgilinin ismi anıldıkça, onun eserlerine baktıkça Nil nehri gibi taşar ve daha da artarak deryaya dönüşür. Eğer zikir olmazsa, Allah ile kul arasında sevgi bağı oluşmaz, o yüce dost meclisi kurulmaz, Mâ'suk'la muhabbet derinliğine girmek gerçekleşmez. Fakat sevgiyle oluşan bu ilişkide, *"Allah anıldığı zaman yürekleri oynar ve üzerlerine O'nun âyetleri okunduğunda, imanlarını artırır."* (Enfal, 8/2) ayeti yaşanır ve artık vuslat gerçekleşmiş demektir. Çünkü insan, Allah'ı sürekli anmanın bereketiyle kısa zamanda O'na vasil olur. Zikir, o kişiye sülûku kolaylaştırır ve yakınlaştırır. Zira Allah'ın bu konuda kullarına vaadi vardır: *" Ben, kulumun beni zannı yanındayım. Beni zikrettiği zaman Ben onunlayım. O, beni kendi içinde zikrederse, bende onu kendi içimde zikrederim. O, beni bir toplulukta zikrederse, ben de onu daha hayırlı bir toplulukta zikrederim. O, bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir zir'â yaklaşırim, o bana bir zi'râ yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşırim, o bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak giderim."* (Müslim, Zikir:2)

İnsanın melekût âlemine ait bir varlık olduğu, Allah'ın yansıması olarak yaratıldığı ve evrenin bir mikrokosmu olduğunu daha iyi anlayabilmesi için tefekkür-zikir ikilisini tamamıyla içselleştirmesi gerekir. İnsan, Allah'ın ahlâkı ile ahlâklandıkça bu durumu daha iyi algılamaya başlayacaktır. İnsan, ilâhî benlik yükselişinde, yani seyr u sülûk sürecinin sonucunda, yine insan olarak kalacak, onun durumunda ontolojik bir değişme olmayacaktır. Sûfînin Hakk'ın meclisine girip, onunla dost sohbetine oturması, onun beşerî varlığında bir farklılık meydana getirmeyecektir. Burada denilebilir ki insan için en yüksek mertebe Allah'a kul olmaktır. Sûfî gönül dünyası âmelinin yardımıyla ma'rifet kazanır. Ma'rifet ve muhabbetin, zikir ve fikir ikilisi olmadan gönülde yerleşmesi mümkün değildir. Tefekkür ve zikir, âmelle ilim arasında bir köprüdür. Eğer sûfî mutluluğa ermek istiyorsa, mâsîvaya yüz çevirmeli ve hayatını "fikru'l-lâzım" ve "zikru'd-dâim" içinde geçirmelidir (Gazzâli, IV:394).

Ma'rifetin oluşması, tefekkürün tam olarak gerçekleşmesiyle meydana gelir. Hakk'a olan muhabbet/sevgi ve yakınlık/üns ise O'nu çokça ve devamlı olarak zikretmekle gerçekleşir. Fikir/tefekkür zikri de kapsadığı için, zikre göre kapsamı daha geniş ve daha üstündür (IV:394).

Sûfî "*Rabbinin ismini zikret ve O'na gönülden yakar*" (Müzzemmil, 73/8) emri gereğince durmadan Yaratıcısını içten gelerek anarsa Allah'ı anmayı yerine getirmiş olur. Fakat bu zikir, devamlılık kazanmalıdır. Allah'ın da istediği zikir böyle bir zikirdir. Zikir, sûfînin yerine getirmesiyle, kendini, varlığı ve Hakk'ı gereği gibi bilmesidir. Bu biliş, sûfînin gerçek hayatına ışık tutan bir projektördür. Çünkü bu ibâdetin üstünlüğünü Allah Teâlâ övmüştür: "*Ey Muhammed! Sana indirilen Kur'an'ı oku ve namazını kıl zira namaz insanı her türlü kötülükten alıkor; Allah'ı anmak/zikrullah daha büyüktür*" (Ankebût, 29/45)

Mutasavvıfların zikir üzerinde hassasiyetle durması, zikrin, sûfînin seyr u sülûk ve Hakk'a vuslat sürecinde oynadığı önemli rolden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda zikir, insanın Yaratıcısının katında gerçek değerinin bilinmesinin önemli bir yolu olarak düşünülmüştür. Zira Allah, kendisini zikredenle beraberdir. Bu, Hakk'ın zâkir tarafından müşahede edildiğinin ifadesidir. Bundan dolayı zâkir, kendisiyle beraber olan Allah'ı müşahede edemiyorsa, zâkir değildir. Çünkü zikir, kulun bütün zerrelere sirâyet ederek kendisini sadece Rabbi ile baş başa bırakır. Eğer zikir sadece dille sınırlı kalırsa, Allah kulun sadece dilinin sohbet arkadaşı olur (Arabî, II:168-169). Bu hâl, Hakk'ı yakînî olarak müşahede etmekten tamamıyla uzaktır.

Zikir, maddî olarak da, insanın sosyal oluşumu üzerinde de önemli tesiri olan farklı bir taattir. Bu ibâdet, yeniden bir mânevî oluş ve yepyeni bir hayata başlamaktır. Çünkü zikirde ilk merhâle beşerî "benlik" i unutmak; yalnızca her varlıkta, nesnede, eşyada ilâhî tezâhür ve tecellisi bulunan Yaratıcıyı, "*Mutlak Varlık*"ı, her ân ve mekânda bütün benliğiyle düşünmek, O'nun sıfatlarının tecellisine mazhar olmaktır. Zikir devam ettikçe sâlik bu seyirde kendini yalnız

Allah ile beraber hisseder. Beşerî hataların, günahların terk edildiği, kişinin bütün duyularının ilâhî aşk ile dolduğu durumdur. Bu durum geleneksel benlikten evrensel benliğe geçiştir (Demirkol & Özdemir, 2000:85). O, Allah'ın tecellisiyle sosyal bir varlık olmaktan öteye evrensel bir vasıf kazanmıştır. Artık bütün insanları sevgi ve aşk ile kucaklayan, üstün karakter sahibi bir kişi olmuştur.

Zâkir, zikrettiği sözcüklerin taşıdığı ilâhî enerji ile varlığını tanır. Sûfî zikirle sonsuz bir zaman ve ebedî bir varlık içerisinde yaşar.

3.9. Zikir ve Fenâ Düşüncesi İlişkisi

Allah, peygamberlerine ve velilerine açtığı kapıyı zâkir kullarına da açar. Sûfilerin hedefledikleri bu zikir “fenâ”ya giden yoldur. Allah'ı hakıyla zikreden kimse, zikir/O'nu sürekli anma dışında kalan hiçbir şeye aldırış etmez. İlâhî hukuka bütün şartlarda riâyet eder ve zikir onun için bütün kayıpların telafisi için yeterli bir kaynaktır (Kuşeyri, 1999: 101).

Sûfiler, yer ve göklerdeki bütün mahlûkların zikir ile Hakk'a yaklaştığını vurgularlar. Melekleri “arş-ı Rahmâna” yükselten onların Hakk'a olan zikirleridir. Onlar Hakk'ın komşusu ve sohbet arkadaşı olduklarını gösterdiklerinde ve gönülleri Allah'tan başka her şeyden ilgiyi kesince, her şeyde ve her yerde Allah'ı görmeye başladıklarını ve O'nunla dil ötesi bir konuşmaya ve madde ötesi bir müşahedeye ulaştıklarını ifade etmeye çalışırlar

Allah, kendisini daima anan sâliki hem sever hem insanlara sevdirebilir. Zira “Allah, kendini zikreden/anan topluluğu meleklerle kuşatır, rahmetle çevreler ve onların üzerine ilâhî muştı ve huzur iner. Allah böyle bir topluluğu yüce katındaki varlıklarla anar.” (Tirmizî, Duâ:7). Sâlik için, “İman, Allah ve Resûlun onun için her şeyden daha değerli olması ve sürekli onun hatırında olması gerekir.”(Neseî, îmân:2)

3.10. Zikir Sevgi İlişkisi

Eğer zikir olmazsa, Allah ile kul arasında sevgi bağı oluşmaz. Sevgi sayesinde Allah'a şükredilerek kalp huzura kavuşur. Bu huzur Kur'ân-ı Kerim'de “Allah anıldığı zaman yürekleri oynar ve üzerlerine O'nun âyetleri okunduğunda imanlarını arttırır”(Enfal, 8/2) şeklinde açıklanır. Mutasavvıflar, kişi, Allah'ı şiddetle sevmek ve sevgisinin hâkimiyeti altında bulunmak şartıyla gafletten uzaklaşarak müşâhede fezasına çıkılabilir görüşündedirler. Bu sebeple insan, zikrin hakîkatine erebildiği kadar kendi “benlik”inden geçip, Allah ile bütünleşme hâlini gerçekleştirebilir.(Kuşeyri, 1999: 222) Gerçekleşen bu hâl ile sûfilerin ulaşmak istedikleri kalb huzûru, zikirle kesintisiz devam eder. (Kuşeyri, Letaif, I, 358). Çünkü, “Şüphesiz ki ancak Allah'ı anmakla kalpler huzûra erer.” (Ra'd, 13/28.) âyeti bunun en büyük delilidir. Zikir, kalbi bir iksir gibi öyle yumuşatır ki, ölümsüz bir cevhere çevirir. İksirin bir damlası nasıl bakır maddesine, ateşe

konulduğunda değişmeyecek altın madenine çeviriyorsa, ilâhî iksir olan zikir de kalbe işleyince, onu değişim kabul etmeyen nûrânî bir cevhere dönüştürür. (Razi, ts: 20) Sûflere göre, zikirde gaye, gönülde yaratılıştaki mevcut bulunan Allah sevgisini ortaya çıkarmak, kalbin sevgi ve tâzimle sürekli Allah ile birlikte olmasını sağlamaktır. Zikir bir ateş gibi, mâsivâ düşüncesini yakıp yok eder. Yine Allah başka bir hadîs-i kudsîde: “Ben, beni zikreden yanın da oturan dostuyum” (Aclunî, *Keşfü'l- Hafâ*, I.,232.) buyurmaktadır. Kişi ancak birini, ona olan sevgisi derinleştikçe daha iyi anlayabilir. (Saznegelman-İnâyet Han, 1994: 31) Zira Âşıkın Mâ'şuk'una kavuşması için onun sevgisiyle yok olması ne kadar gerekli ise, kulun da Allah'a vuslatı için, O'nun sevgisinde fani olması en az o kadar gereklidir. (Gazali, I: 428)

Sûfînin temel gayesi, Allah'ı sürekli olarak kalbte diri tutmak ve dil ile Allah'ı zikretmektir, ve bu iki zikir türünde de, sûfler için zaman kaydı yoktur.

3.11. Zikir Mekan İlişkisi

Tasavvufî anlayışta üç ritüel/ibâdet, kişinin Hakk'a karşı sevgisinin artmasına sebep olur. Bu üç önemli ibâdet tefekkür, zikir ve ma'rifet/bilgi'dir. Sûfî için zikir, tarîkatlarda olduğu gibi (Gürer, 1999:216-218; Yılmaz, 2005:382) zaman ve mekânla kayıtlı olmayan bir ritüeldir. Çünkü zikir, zamanı aşmak Mâ'şuk'la ölümsüzleşmek demektir. Hz. peygamber (s.)'in de belirttiği gibi; “Benim Allah ile öyle bir vaktim vardır ki, o vakit içine ne bir melek-i mukarreb ve ne de nebiyy-i mürsel girer” (Aclunî,173-174). İşte bu vakit âşık sûfî'nin devamlı içinde bulunduğu “ân” dır, hâldir. O, bu “ân”da derya gibi coşarak Rabbi ile hemhâl olur. Sevgisi öyle taşmıştır ki, o sevgi içinde gark olmuştur. Çünkü âşık sûfî, gerçek zikrin mâsivâyı unutarak Allah'ı anmak olduğunu ve hakikat üzere Hakk'ı andığı zaman yaptığı zikirde Allah dışında her şeyi unuttuğu için Allah'ın da kendisini koruyacağını bilincindedir.

Sûfler için Allah'ı zikrin belli bir mekân ve zamanı yoktur. Mesela Şeyh Ebu Hasan Şâzelî (ö. 1258), müridlerinden çarşılar da, harabelerde, sokakta, terk edilmiş mekânlarda zikir yapmalarını istemiştir. Onlar zikri kendileri için bir şiar olarak görmüşlerdir. Her ne kadar Allah'ı anmak için İslâm mekân ve zaman sınırlandırması getirmemiş ise de tarîkatlardaki “resmî” zikrin, bir takım hazırlıkların yerine getirilmesinden sonra yapılması gerekmektedir (Gürer,2000:338; Memiş,2000:269-272). Müridin zikri icradaki görevi, şeyhinin verdiği kaideler çerçevesinde zikri yerine getirmesidir. Davranışlarını, ahlâkını onun gösterdiği şekilde düzenleyip, güzelleştirme çabası içinde olmalıdır.

3.12. Zikrin Diğer İbadetlerle İlişkisi

Sûfler için zikrin diğer ibâdetlere üstünlüğü açık ve nettir. Zira namaz ile zikir kıyaslandığında zikrin büyüklüğü daha iyi anlaşılır. Namaz her ne kadar ibâdet-

lerin en şerefli olarak düşünülüyorsa da, bazı özel vakitlerde namaz kılmak câiz değildir; çünkü namazda yasaklanan bazı durumlar, zikir esnasında yasaklanmamaktadır. (namaz farz olan bir ibadet ve islamın şartlarından, bu yüzden zikir namazdan daha üstündür demektense en az namaz kadar kıymetlidir anlamını içeren ifadeler kullanmak daha uygun olabilir)Örneğin, Allah, Kur'an'da insanlardan kendisini anmasını isterken herhangi bir mekân, zaman ve özel bir hazırlık şartı ileri sürmemektedir. İnsanlardan iki durum dışında devamlı olarak Kendisini anmasını, her mekân ve zamanda, abdestli, abdestsiz, yatarak, oturarak veya yürüyüş esnasında devamlı insanların Kendisiyle beraber olmasını emretmektedir. Ona göre, zikrin önem ve sıcaklığını ancak gafletin korkunçluğunu hisseden kişi anlayabilir. Hiçbir kaydı ve şartı olmayan yegâne ibâdetdir. Yapılan zikrin cehrî ve hafi olması konusunda ise, kendisinde fakr hâli galip gelen kimse için cehrî zikir, kendisinden cem' hâlinin galip geldiği kimsenin de, hafi zikir yapması daha faydalıdır.

3.13. Zikir Şükür İlişkisi

Hz. peygamber (s.)'den gelen bir rivâyette: *“Ey Âdemoğlu! Beni zikrettiğin zaman bana şükretmiş, beni unuttuğun zaman ise bana küfretmiş (nankörlük etmiş) olursun”* (Teragib, III, 343) buyrulmaktadır. Bu kudsi hadis Allah'ın tüm insanların Kendisini anmasını talep ettiğini, Kendisi anılmadığı zaman bunun nankörlük olacağını bildirmektedir. Bu hadisten yola çıkarak zikrin her insan üzerine vazife olduğunu, zikri olmayanın Allah'la olan bağında kopukluk / eksiklik olacağını söylemek yanlış olmaz. Allahu Teala kulun sadece Kendisini anmış olmasını bile şükürden sayacak cömertliktedir. Zikri unutanın kendisine nankörlük ve küfür etmiş olacağını söylemesi ise kullarının Kendisine yakın olmayı dilemesini istediğini gösterir. Allah kulunu sevdiği için yaratmış ve kulun da kendisine yönelip sevmesi suretiyle sevginin karşılıklı yaşanmasını talep etmiştir. Elbette Allah'ın kulların sevgi ve ilgisine ihtiyacı yoktur, fakat bu yakınlığı yine kullarının iyiliği için istemektedir. Çünkü Allah'ı seven ve O'nunla olmak isteyen, Allah'ı gönülden dileyen bir gün mutlaka O'na ulaşır ve O'nu bulan tüm dert ve tasalardan kurtulur.

3.14. Zikrin Faydası

Dekkâk (ö. 1014)'a göre, mürîdlerin sülûk konusunda başvurdukları en açık ve en sahih yol zikirdir, çünkü kişi Allah'a ancak, zikre devam etmek sûretiyle vasil olur. Sûfî için zikir, Allah'a olan bağlılığın işareti, kötülüklerden kurtuluş, şeytani/nefsânî arzulardan koruyuculuk görevi yapan bir kaledir.

Allah, *“Ey inananlar! Allah'ı çok zikrediniz”* (Ahzab, 33/41) âyetiyle, kullarına sınırsız zikretmeyi emretmektedir. Yani gece-gündüz, karada-denizde, yolculukta-ikamette, zenginlik-fakirlikte, hastalıkta-sıhhatte, gizli-açık ve her

hâlükârda zikir etmelerini istemiştir. Kısacası, mürîdin seyrinde güçlüklerle karşılaşınca düşmanı bertaraf etmek için kılıç gibi sallayacağı tek silahı zikirdir. Zikir kimi zaman da taşlaşmış olan kalpleri kırıp tuzla-buz eden demir bir balyozdur. Kimi zaman da en şefkatli, merhametli ve sevgi dolu bir yürekle Yaradandan dolayı bütün varlık karşısında boynu büküklüktür. Zikir, sûflerin kalplerinin fırçasıdır. Zâkir için Allah, kalbinin besinidir. O gıdayı da zikir sayesinde kazanmıştır. Zikir, kalplerin gıdası yanında aynı zamanda Allah’a giden yolda en önemli sütundur (Gürol, 1982:151; Kara, 1980:79). Zikir, onlar için afetlerin def’i, belâların ortadan kaldırılması (Kuşeyri, 1999:221), zâkirin içinde gülerek, eğlenerek dolaştığı cennet bahçesidir. Allah’ı zikretmek, manevî kılıç konumundadır. Bela ve musibetlere kalkandır.

3.15. Zikir ve İlkel Benlik’ten Kurtuluş

Tasavvufta seyr u sülûk, kişinin ilkel benlikten kurtulup evrensel benlikle buluşma serüvenidir. Bu manada fena beka düşüncesi tasavvufta üzerinde çok durulan iki kavramdır. Fena, benlikten, nefisten kurtulma; beka ise kendi bütünlüğünü kazanıp evrensel benlikle deyişinde Fenâ ile Ben’den kurtulmakta; “illallah” diyerek de Beka ile “ezeli ben”de yaşamaktadır. İlkel benlik eğer Allah’tan koparsa hiçliğe mahkûm olur. Varlığın esası ile yani ezeli benlikle bağını kuran “ben” ise hiçbir yere sığmaz, her şeyi kuşatır (Kılıç, 2000:14). Sevgi ve aşk tasavvuf düşüncesinin üzerinde durduğu en temel düşüncelerdir. Sevgi sevenin sevilende yok olması söz konusudur. Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha vb. anlatılan aşk hikâyelerinde fena beka düşüncelerini yoğun bir şekilde bulmamız mümkündür. Bu hikâyeler fiziki aşk ile başlar, ancak sonra deruni boyuta intikal eder ve sonunda fizik varlıktan geçilir asla âşık olunur (Kılıç, 2000: 17). Onun için aşk farkındalıktır; kulluk ve “benlik” bilincinin kazanılması anlamına gelmektedir.

Sufinin benlik dönüşümünde bedeninin organlarının Allah’la meşgul olması önemlidir.(Işıtan, 2013:185). İnsan benliğinin dönüşüm süreci olan zikir, insanın gerçek tabiatı ve kendisiyle aynileştiği gerçeklik haline gelerek son bulmasıdır. Bir başka deyişle zikir kişiyi en temiz, en saf, en şeffaf, en Allah’a yakın ve Allah’la bir olma haline döndürüp o “an”da kalmaya çağırır. Tefekkürle uyum içinde olan zikrin yardımıyla insan her şeyden önce bütünleşmiş, altın gibi saf ve katıksız bir benlik/nefs elde eder. Ondandır zikirde insan, benliğini en yüce kurban biçiminde Allah’a sunar. Sonunda Allah’ta fanî olma ve Allah’tan yeniden varolma/bekâ makamında, insan tâ başından beri Allah’tan asla ayrılmamış olduğunu anlar. Yani denilebilir ki zikir insanı aslında özünde var olana, en saf haline ulaştırır. “Yere ve göğe sığmam, fakat mümin kulumun kalbine sığarım” kudsi hadisinde belirtildiği gibi kul kendi kalbine ve dahi her hücresinde var olan, şah damarından daha yakın olan Yaradıcısına zikir yoluyla ulaşır. Zikir derinlere dalış ve sanki o derinliklerde saklı incileri türlü hazineleri arayış

gibidir. Samimiyetle bu dalışı yapan eli boş dönmeyecektir. Allahu Teala “Ey kulum! Seni kendim için yarattım. Başka şeylerle oyalanma!” buyurmuş ve kulunun hedefinde sadece Kendisi olmayı istemiştir. Allah Kendine yönelip güvenenin sadece ve sadece O’ndan isteyenin O’na kulluk edenin tüm işlerine kefil ve vekildir. Bakara Suresi 156 ayetinde Allahu Teala buyurur ki başlarına bir musibet geldiği vakit ‘biz Allah’a aitiz ve sonunda O’na döneceğiz’ derler” diye buyurur. Evet tüm kullar Allah’tan gelmiş ve O’na dönecektir. Bu dönüş kalpte ölmeden önce ölmekle veyahut ruhun bedenden ayrılışı ile olacaktır. Her durumda da zikir Allah’a dönüşün en güzel biçimde olmasını sağlar.

Tasavvuf tarihinde her mutasavvıfın hayatının ana gayesi, Allah’a vuslattır. Onlar, her zaman, her mekânda Allah’la olmayı istemişlerdir. Onlar beşeri benliğin kendinden alınmasını ve Allah’ın benliği ile dolmasını istemektedir. Yunus Emre’nin “Bir ben var bende benden içerü” sözü bu durumu ifade eden en veciz ifadelerden biridir (Gölpınarlı, 1964: 257). Buna benzer birçok sûfi, Allah ile kendi aralarındaki “ben”in kaldırılmasını istemişlerdir.

Sûfiler, insanın öldüğünde Allah’tan başka her şeyden ayrı düştüğü, kabirde eş, çocuk, akraba ve dostlarının yanında bulunmadığı, orada kendisini terk etmeyen tek şeyin, zikir olduğuna inanırlar. Zikir öyle bir kurtuluş reçetesidir ki, zâkirin kendisine hem dünya mutluluğunu yaşatmış hem de ahirette ve dünyada kalbinin sadece O’nunla çarptığı ve her yerde kendisiyle hemhâl olduğu sevgilisine kavuşturmuştur. O, bütün zevki ve hazı zikirle tatmış, zikir sayesinde arzuladığına vâsil olmuştur.

Sûfiler neftsen kurtulup, kendilerini bilmek/keşfetmek için bazı ilkeler ortaya koymuşlardır. Örneğin, neftsen/benlikten dönüşün birinci yolu, bütün ilimleri elde etmek; ikincisi, doğru bir riyâzet ve sağlam bir murâkabe; üçüncüsü ise, tefekkür/derûnî düşünmedir. Sûfi, öğrendiği bilgiden memnun kaldığı zaman, tefekkürün şartlarına bağlı kalarak bildiği şeyler hakkında derin düşüncelere dalsa, ona gaybın/bilinmeyenin kapısı açılır. Tefekkür eden kimse sonunda akıllı ve ilham sahibi bir bilgin haline gelir ve bilinmeyen âlemde bazı şeyler kalbinde belirir (Gazali, Risaletü’l-Ledüniyye, 36-37). Batı literatüründe de tefekkür farklı şekillerde tartışılmıştır (Foucault, 1999: 70-71).

Zikir, tasavvuf ve tarikat ehli kimselerin belli kelime ve ibareleri çeşitli miktar ve yerlerde usûlüne uygun bir şekilde ferdî ya da toplu olarak yerine getirdikleri bir riyâzettir. Tasavvufta gerçek anlamda zikir, zikreden kendisinden geçip, sadece Allah’ı anması, her şeyi unutmasıdır (Uludağ,1993:563). Zikirle ulaşılmak istenen hedef, unutulmuş şeyi hatırlamak ve unutmamak için hatırdan tutma çabasıdır. Bunun neticesi de kişinin iç benliğindeki ilahî bağın ve tecrübenin olgunlaşmasıdır (Öztürk,1992:78-80). İnsan zikirle iç dünyasını zenginleştirirse, içindekilerle birlikte evrenin Yaratıcısını sürekli hatırlar. Zikir sevginin alameti ve eseridir. Sevdiğini zikreden aynı zamanda sevdiği tarafından

da zikredilir. Zikir yani Allah'ı anmak, hatırlamak; kulu O'nu daha çok sevmeye ve anlamaya götürecektir denilebilir. Kişi sevdiğini anar ve andıkça daha çok sever. Sevdikçe daha çok sevilir ve bu bir döngü içinde sürekli devam eder. İnsan yaradılış itibari ile gördüğüne duyduğuna hayatında olana daha çok yakınlık gösterir ve onlarla şekillenir. İnsanın bu yapısı Allah'ı anmasıyla O'nun ahlakıyla ahlaklanması ve Allah esmalarının kendinde açılmasına sebep olacaktır. Kişinin hatırladığı varlık tarafından hatırlanmışlığının bilincinde olması, seven ile sevilen arasındaki bağın sürekli kılınmasıdır. Zikir bu manada Allah'ın sevgisinin eseri olan alemdeki işleyişe gönüllü olarak iştirak etmesidir (Cebecioğlu, 2004:729; Gökteş, 2013: 860; Uludağ, 2001:393). Kaşânîye göre gerçek zikir kulun Allah'ı değil, Allah'ın kulu zikrettiği zikirdir. Yani Hakk'a nispet edilen zikirdir (Kâşânî, 2004:250).

Kâinattaki bütün varlıklar kendi lisanları ve halleriyle Allah'ı zikretmektedir. Ayet-i Kerime'de şöyle ifade edilmektedir: "Görmez misin ki göklerde ve yerde olanlar, güneş ay yıldızlar dağlar ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde ediyor." (Hacc, 18). Aslanan Allah'ın yarattığı her canlının O'nu kendi dilince ve halince zikretmesidir. Bu hem Allah'a teşekkür hem de sevgi ifadesidir. Ben Sana yakın olmak, Seninle olmak, Senin sevgini kazanmak istiyorum demektir. Anılmaya ve teşekkür edilmeye en çok layık olan Allah'tır. Bize küçücük bir iyiliği dokunan bir insana karşı bile minnet duygusu içerisindeyken sayısız nimetleri hiçbir karşılık beklemeden bize sunan, bizi sevdiği için yoktan var eden Allah'ı anmanın nasıl bir gerekliliği olduğunu anlamak mümkün olur. İnsan bunun bilincinde olarak Allah'ı edeple, şükran ve muhabbetle anmalıdır. Zikrin hedeflediği hatırlatma gerçekleşince, insan aslı varlığı olan yegâne varlıkla bütünleşip beraberliğe ulaşacaktır. Hakiki tevhid budur.

Zikir insan psikolojisine de olumlu manada en tesirli ibadettir (Tenik & Gökteş, 2008: 219). Toplumsal gerçeklikten varoluşsal gerçekliğe ulaşmak için zikir tavsiye edilir. Zikir neticesinde ilham ve aydınlanmanın kapısı açılır. Rahmet ve merhamet o zaman tecelli eder. Hakikatin ışığı, hikmet ilham ve yeni tecrübeler o zaman ortaya çıkar (Sayar, 2013:86). Sûfi, Allah'la bütünleşmenin ve hayatının her merhalesinde Allah ile var olmanın hakikati gereğince bir hâl içindedir. Davranışını, ahlâkını ve hâlini "Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak" düsturu doğrultusunda şekillendirmiştir. O, zikirle Allah'ı "hatırlamak" görevini yerine getirmenin yanı sıra, Allah'ın yaratmış olduğu bütün varlıkla birleşmeyi, bütünleşmeyi ve kaynaşmayı gerçekleştirme vasfını da kazanmıştır. Artık o bireysel varlıktan evrensel varlık aşamasına geçmiştir. O, artık kendi "beşerî benlik"ini aşip "ilâhî benlik" ile insanlarla bütünleşmiştir.

Kişinin "benlik" inşâsında en faziletli rolü oynayan tevhîd zikri, sûflerle terbiye yolunu bütün engellerden temizleyen akrebe benzetilir. Tevhid zikri Allah'tan başka tüm ağyârı tevhîdin "İâ" kılıcıyla, akrebiyle, süpürgesiyle temizleyip "illallah" için ortamı hazır hâle getirmektir. Tevhîd'in "İâ"sı Mevlânâ'da

süpürge, diğer bazı sûfîlerde ise akreptir. Onun için tevhîd zikri, sûfî için temel gıdalardan daha elzem görmüştür. Allah'ın birliğini devamlı surette tesbih ve tasdik etmek O'ndan başka kalpte ne varsa kurtulmaya, daha ötesi kendinin de O Bir'den bir parça olduğunu anlayıp Allah'ta yok olmaya sebep olur. O'nda yok olup ölen yepyeni bir hayatla dirilecektir.

Zikirlerin en faydalısının tevhîd olmasının sebebi, içinde ismi zât'ın bulunmasıdır. Tevhîdi zikretmek, âşıklar için bayram yapmak gibidir. Rivâyete göre, Hz. Ali, Peygamber (s.)'den Allah'a yaklaştıracak zikri sorunca, Hz. Peygamber'in cevabı; “kelime-i tevhîd” olmuştur. Birçok hadis ve tefsir kitaplarında tevhîd zikrinin faziletinden bahsedilmektedir. Tevhîd, hem Allah'ın büyüklüğünü takdis etmek, hem de büyüklüğünü bildirip öğretmektir. Bundan dolayı bütün peygamberlerin zikir ve duâsı da tevhîd olmuştur.

Bazı sûfîler, “kelime-i tevhîd” in önemini çok vurgulamalarına rağmen, âşik sâliklerin, “Hû” zikrini yapmalarının daha makbul olacağını söylerler. Zira “Hû” tevhîdin tefridine/”Tek”liğine işârettir (Serrac,1996:438). Onlara göre, evrende mevcut olan bütün varlıklar “Hû” zikrini yapmaktadırlar.

Bazı mutasavvıflar, günlük olarak sâlikin yerine getirmesi gereken asgari bazı zikir lafızlarını tavsiye etmektedir. Örneğin bir sûfî günde en az on kere Hz. peygamber (sav)'e salat okumalı, günde yüz defa da istiğfar etmelidir. Bunlar sürekli yapılacak olan virdlerdir.

Sûfîlerin bir kesimi de zikre o kadar önem verir ki, kendilerini mânevî yolla bütün insanlara zikir yapmaları için izin vermeye yetkili görür. Sûfîler, zikrin en anlamlısının bir mürşid terbiyesi altında yapılan zikir olduğunu, fakat insanların bahaneler arkasına saklanmamaları için de isteyen kişinin zikri mürşidsiz yerine getirebileceğini ifade ederler. Bu anlayış sûfîlerin tarikat ve mürşid konularında ısrarlı ve bağnaz olmadığını göstermektedir. Aslanan bir mürşide veya hut tarikata bağlı olsun olmasın Allah'ın yarattığı her canlının O'nu kendi dilince halince zikretmesidir. Bu hem Allah'a teşekkür hem de sevgi ifadesidir. Ben Sana yakın olmak, Seninle olmak, Senin sevgini kazanmak istiyorum demektir. Anılmaya ve teşekkür edilmeye en çok layık olan Allah'tır. Bize küçücük bir iyiliği dokunan bir insana karşı bile minnet duygusu içerindeyken sayısız nimetleri hiçbir karşılık beklemeden bize sunan bizi sevdiği için yoktan var eden Allah'ı anmanın nasıl bir gerekliliği olduğunu anlamak mümkün olur. İnsan bunun bilincinde olarak Allah'ı edeple, şükran ve muhabbetle anmalıdır.

Sûfîler, zikir konusunda verdikleri icâzetin (izin) mecâzi olmadığını, bunu ilâhî bir işaretle verdiklerini belirtirler. Bunu da, Hz. Peygamber(s.)'in; “hangi varlık olursa olsun, isterse taş olsun herkese iyilikle ve hüsn-i zan ile yaklaşın, bir gün o taşın ummadık bir faydasını bulursunuz. O taş belki de size yol kılavuzluğu yapacaktır” anlayışıyla hareket eden sûfîler, insanların kurtuluşu, Rablerini tanımları ve O'na vasil olmaları için zikri tavsiye ederler. Eğer insanlar da bu

verilen izinle hareket edip hüsn-i zan ile bunu yerine getirirlerse, Allah onları irfân ehlinde olmak arzu ve isteklerinden mahrum bırakmaz.

Zikir, bir sûfi için hayatın özü, cevheridir. Yani nefes alışverişidir. Eğer bu süreçte tevâhid zikri de sâlik tarafından yerine getirilirse, Allah o sûfi'nin gönül dünyasına oluk oluk feyz akıtır. Artık o gönül, ağyara (Allah'tan başkasına) kapalı hâle gelmiş demektir. Şeytan denilen varlığın esamesi artık orada anılmayacaktır. Samimi kişinin (mü'min), hiçbir mazeretin arkasına saklanmadan, bir dem olsa dahi Rabbini anmaktan gafil kalması söz konusu olmayacaktır. Bütün mutasavvıflar zikir üzerinde titizlikle durmayı kendilerine bir görev addetmişlerdir. Onlar, zikri genelde insan ile Allah arasında yapılan canlı, sıcak, samimi, ihlâslı bir dost sohbeti olarak görmüşlerdir. Aynı zamanda zikir, insanın Yarattıcısının katında gerçek değerinin bilinmesinin önemli bir yolu olarak düşünülmüştür. Zira Allah, kendisini zikredenle beraberdir. Bu, Hakk'ın zâkir tarafından müşahede edildiğinin ifadesidir.

Zikir, özenle belirlenmiş bir disiplinle, insanların içlerinde yoğunlaşan ilâhî vuslat duygusunu ve aşkın varlığını hissetmelerine (O'nunla yaşamalarına) yardımcı olma hâlidir.

Hz. Peygamber (s.) zikri, sadakaların en büyüğü amellerin en hayırlısı, insanı Allah'ın yanında en sevimli kul hâline getireni, kişi için Allah uğrunda harcanan en güzel metadan daha iyi bir ibâdet olduğunu vurgular (Mânce, Edeb:53; Tirmizi, Da'avât:6.). Zikrin büyüklüğü ve yüceliği âyette ifade edildiği gibi, "*Muhakkak ki, Allah'ı zikretmek en büyüktür*" (Ankebût, 29/45) şeklindedir.

Allah'ı anmanın, devamlı hatırdaki tutmanın, bütün uzuvlarla yaşayan kişinin durumu ile Allah'ı hayatında yaşamayanın, günlük meşgûliyetlerden dolayı O'nu unutup hatırlamayan kişinin hâli, "*...Rabbini zikreden ile zikretmeyenin durumu, diri ile ölünün durumu gibidir.*" (Buhâri, Da'avât: 66) gerçeğinde anlamını bulmaktadır.

Bir sâlik için, sûfilik yolunda en büyük eksiklik, ahde vefâ göstermemek ve zikri terk etmektir. Âşık sûfilerin en belirgin özelliği zikirdir. Eğer kişi, Allah'ı zikretmiyorsa ve zikrullâhın tadını almıyorsa, o kişinin Allah'ı sevdiğini iddia etmesi mümkün değildir. Aynı şekilde, insanın hem zikrullâhın tadına varması hem de Allah'tan gayrisiyle meşgul olması mümkün değildir. Zikirden uzak kalmak sûfide kalbin ölümüne neden olur. Kalb, sûfi için hayatın kaynağıdır. Eğer kişi gafil zenginlerle olan sohbetini, Allah için zikreden fakirlerin sohbetine tercih ederse, Allah da o kimsenin kalbini öldürür.

Sonuç

Zikirle, madde-rûh ilişkilerinin monoton ve günlük gerçekliğinden ve bireysel benlikten kurtulan sâlik, kişisel benliğini aşan ve kendisini bütünüyle kuşatan

“Mutlak Varlık” la ma’iyyet yaşar. Sûfî, terbiye sürecinin, yani seyr u sülûk merhaleleri olan zikir ve diğer hâl ve makamlarla karşılaşır, onlarca yaşayınca sosyal ve psikolojik bir değişim ve dönüşüm yaşar. Zâkir eski alışkanlık ve davranış kalıplarından sıyrılarak hayatına yeni bir pratik kazandırır. Zikir meclisindekilerle gerçekleştirilen temrinler ve riyâzetler kişideki bu yeni uygulamayı daha sistematik bir şekle sokar. Tasavvuf anlayışına göre, insanın gönül sarayında konuk olan Allah, kişinin ilâhî yönünün ortaya çıkmasına sebep olur. Netice itibariyle kişinin *ezeli benliğe* ulaşmasında zikrin etkisi son derece önemlidir. Zikir, insanın, Allah’tan ayrılışın nedenini bildirip, o elestteki saf benliğe ulaşmaya götürcektir. Zira Allah, bir bütün olarak insanı hatırlamaya davet ederek, özünü, aslını bilmeyi öğretiyor: “*İnsan hatırlamıyor mu bundan önce onu yarattığımız zaman? Ve o vakit o hiçbir şey değildi.*” (Zâriyât, 51/55.) Bu ilâhî hatırlatmanın mesajı, insanın misak anını hatırlamaya bir davettir. Yani zikir insanın “şey” olmadan önceki haline götürmekte yani onu madde tarafından kirlenmeden önceki “berrak” benliğine ulaştırmaya gayret etmektedir. İnsana aslında hiçbir şey olmadığı ânı hatırlatarak, Allah’ı daima anıyla “bir şey” olmaya davet ediyor. O’nu anmadan, O’nu yad etmeden hiç kimse huzûra eremez. Zikir, Allah aşkı için kalpten mâsivayı süpürür, tertemiz hâle getirir. Kalbini şeytanın saldırılarından korumak isteyen birine yardım edebilecek tek şey, zikirdir. Şehvetine hâkim olup, nefsinin zulmetinden kurtulan kişinin kalbine Allah kendi zikrini yerleştirir. Kalbine Allah’ın zikrini yerleştiren kişinin kalbi artık mutmain olmuştur. Zikir, velâyetin adresi, vuslatın durakları, mürîdliğin tahkikidir. Seven sevdiğinde yok olduğunda gerçekten var olmaktadır. Zikir aşığın, maşukta, abî hayat yani ölümsüzlük suyunu içerek *ezeli benlikte* var olmasıdır.

Notlar

(*) Yrd. Doç. Dr. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

(**) Doç. Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Kaynaklar

Abdülbaki, M.F.,(1990). *Mu’cemü’l-Müfehres li elfâzi’l-Kur’an*, İstanbul.

Arasteh, A. R., (2000). *Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş*, (çev. Bekir Demirkol- İbrahim Özdemir). Ankara.

Asım Efendi (1305, *Kâmûs Tecümesi*, İstanbul.

Ateş, S. (1996). “Zikir” *AÜİFD*, c. 14, s. 295, Ankara.

Cebecioğlu, E. (2004). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay, Ankara:Anka Yay.

Ebû Talib el-Mekkî, E.T. (1995). *Kûtu’l-Kulûb*, (thk. Said Nesib Mekârim). Beyrut

Foucault, M. (1999). *Benlik Teknolojileri*, (Kendini Bilmek’in içinde), (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul:Om Yay.

- Furnandez Saznegelman-İnâyet Han (1994). *Jung Psikolojisi ve Tasavvuf*, İstanbul:İnsan Yay.
- Gazali, A. H. (1982), *İhya u Ulûmu'd-Dîn*, Beirut.
- Göktaş,V. (2013). "Zikir" İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü, Eugen Biser Stiftung, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara, c. 2, s. 861.
- Göktaş,V., Tenik,A., (2013), "Esad Erbilî'nin Zikirle İlgili Görüşleri", Toplum Bilimleri Dergisi, Temmuz-Aralık 7/14
- Gümüşhânevî, A.Z. (1319), *Câmiu'l-Usûl*, Mısır.
- Gürer,D. (1999). *Abdulkadir Geylanî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yay.
- Hacı Muharrem Hilmi Efendi (1982), *Kadirî Yolu Sâliklerinin Zikir Makâmı ve Zâkirlere Hediye* (Nşr. Süleyman Ateş). İstanbul.
- Işitan, İ. (2013). "Ebu'l-Hasan Harakânî'ye Göre Sufi Benlik Dönüşümü", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Mart, 2/1, Karabük.
- İbn Manzur. (1955), *Lisanü'l-Arab*, Beyrut.
- Kâşânî, A. (2004). *Tasavvuf Sözlüğü*, çev: Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Kelâbâzî, E. (1993). *Ta'arruf*, Beyrut.
- Kelâbâzî, E. (1999). *Bahru'l-fevâid*, (thk. Muhammed Hasan, Ahmed Ferid), Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut.
- Kelâbâzî, E.M, (1992), *et-Ta'arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, Dergah, İst.
- Kılıç, M.E. (2000). *Evvel'e Yolculuk*, (Konuşan: Sadık Yalsızuçanlar), İstanbul: Sufi Kitap.
- Kılıç, S. (2000). *Benliğin İnşası*,., İstanbul: İnsan Yay.
- Kuşeyri, *er-Risale (Tasavvuf İlimine Dair)* (1999), (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları
- Kübra,N. (1980). *Tasavvufî Hayat*, (Haz. Mustafa Kara), İstanbul
- Memiş,A. (2000) *Hâlîd Bağdâdî ve Anadolu da Hâlîdîlik*, İstanbul
- Nicholson,, R.A.(1989), "*The Mystics of İslâm*", London
- Öztürk, Y. N. 1992. *Din ve Fitrat*, 2. baskı, İstanbul
- Râgıb el-İsfahânî (1998), *el-Müfredatü li-Elfâzı'l-Kur'ân* (thk. Savân Adnan Davudî), Beyrut.
- Râzî, F. Mefatihu'l-Gayb, Beyrut ts., XXXI, 20
- Sayar, K. (2013). *Sufi Psikolojisi*, İstanbul:Timaş Yay.
- Schammel,A.(1982), *Tasavvufun Boyutları*, (Trc. Ender Gürol), İstanbul
- Serrâc, E.N. (2012). *el-Luma'*, (*İslam Tasavvufu*), (Trc. H.Kamil Yılmaz), İstanbul:Erkam
- Tenik, A. (2002), "*Sosyo-Psikolojik Açından Zikir ve Şanlıurfa Dergâh Camii Örneği*", İlmî Akademik Tasavvuf Dergisi, Ankara , Sy. 8
- Tenik, A. (2012) , "*Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi*", Bor'lu Ahmed Kuddûsî Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tenik, A. Göktaş, V. (2008), "Importance and Effect of Remembrance (dhikr) in Socio-Psychological Terms" AÜİFD, c. 49, s. 217-236, Ankara.
- Uludağ S. (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabcacı Yay.
- Uludağ, S. (1993) ,"*Zikir*", İA, İstanbul.
- Yılmaz, Ö.(2005) "*İbrahim Kürânî*", İnsan Yay., İstanbul
- Yunus Emre, (1964). *Divân*, (haz. Abdülbakî Gölpınarlı), İstanbul